

УДК 323.1

Пономаренко Людмила Вікторівна,
провідний фахівець відділу міжнародного
співробітництва управління забезпечення
міжнародних зв'язків, Національна ака-
демія державного управління при Прези-
дентові України, 04050, м. Київ, вул. Пу-
гачова, 12/2; тел.: (097) 348 84 89, e-mail:
plv_maren@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9999-6335

Пономаренко Людмила Викторовна,
ведучий спеціаліст отдела междуна-
родного сотрудничества управления
обеспечения международных связей, На-
циональная академия государственного
управления при Президенте Украины,
04050, г. Киев, ул. Пугачева, 12/2; тел.:
(097) 348 84 89, e-mail: plv_maren@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9999-6335

Ponomarenko Lyudmyla Viktorivna,

Leading Specialist of the International Cooperation Division, the International Relations
Department, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine;
04050, Kyiv, 12/2, Puhachova Str.; tel.: (097) 348 84 89, e-mail: plv_maren@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9999-6335

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК СИМВОЛІЧНА ПЕРЕДУМОВА РЕВОЛЮЦІЙ ХІХ–ХХ ст. Й ЕКВІФІНАЛЬНА МОДЕЛЬ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ХХІ ст.

Анотація. У статті здійснено спробу дослідження національної ідеї як символічної передумови революцій ХІХ–ХХ ст. Досліджено роль національної ідеї у суспільних трансформаціях ХХІ ст. Проведені паралелі між подіями 1917–1921 рр. та 2014–2017 рр. Вивчено також роль політичних лідерів та боєздатної армії в державотворенні та в ефективному втіленні національної ідеї. Розглянуто розуміння української національної ідеї та проаналізовано зміни у тлумаченні національної ідеї в різні періоди української історії, а також основні фактори, які є необхідними для втілення національної ідеї в життя.

Ключові слова: національна ідея, лідери, армія, нація.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ КАК СИМВОЛИЧЕСКАЯ ПРЕДПОСЫЛКА РЕВОЛЮЦИЙ XIX–XX ст. И ЭКВИФИНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ XXI ст.

Аннотация. В статье предпринята попытка исследования национальной идеи как символической предпосылки революций XIX–XX вв. Исследована роль национальной идеи в общественных трансформациях XXI в. Проведены параллели между событиями 1917–1921 гг. и 2014–2017 гг. Изучена также роль политических лидеров и боеспособной армии в создании государства и в эффективном воплощении национальной идеи. Рассмотрено понимание украинской национальной идеи и проанализированы изменения в толковании национальной идеи в разные периоды украинской истории, а также основные факторы, необходимые для воплощения национальной идеи в жизнь.

Ключевые слова: национальная идея, лидеры, армия, нация.

NATIONAL IDEA AS A SYMBOLIC PREREQUISITE OF THE REVOLUTIONS OF THE 19TH–20TH CENTURIES AND EQUIFINAL MODEL OF SOCIAL TRANSFORMATION OF THE 21ST CENTURY

Abstract. The article is an attempt to study the national idea as a symbolic prerequisite of the revolutions of the 19th and 20th centuries. It was researched the role of the national idea in social transformation of the 21st century. It was drawn a parallel between the events of 1917–1921 and 2014–2017. It was also studied the role of political leaders and powerful army in the state-building and in the effective implementation of the national idea. Understanding of the Ukrainian national idea was considered and the changes in the interpretation of the national idea in different periods of Ukrainian history were analyzed as well as the main factors that are necessary for implementation of the national idea.

Keywords: national idea, leaders, army, nation.

Постановка проблеми. Питання національної ідеї вже давно не дає спокою як українським патріотам, так і теоретикам державності. Саме у національній ідеї криється рушійна сила національно-визвольного руху, у ній зашифровано прагнення цілої нації та приховано ключ до змін, які здатні переломити хід історії.

Зростання інтересу до національної ідеї, спроби її осмислити є свід-

ченням активізації процесу самопізнання української нації, осмислення власного призначення, мети існування. Визначившись із національною ідеєю, по суті архетипними прагненнями нації, можна буде говорити про подальший процес державотворення та розбудови нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Національна ідея досліджувалася багатьма дослідниками

та науковцями. Серед них хочеться окремо згадати “батька нації” Михайла Грушевського, який залишив по собі величезну літературну спадщину, а також теоретиків українського націоналізму Дмитра Донцова та В’ячеслава Липинського [1–3]. Сьогодні ж питання національної ідеї вивчається як науковцями, так і журналістами, управлінцями, істориками [4]. Окремою уваги заслуговує національна ідея як передумова революцій та суспільних трансформацій.

Мета статті полягає у визначенні ролі національної ідеї у революційних процесах та суспільних трансформаціях на території України.

Виклад основного матеріалу. Національна ідея, її глибинні архетипи, що сформувалися за століття існування нації, є доволі багатограними, оскільки такою самою багатогранною, а часом і неоднозначною, є і вся українська нація. Плин століть не здатний змінити сутності народу. На цьому і ґрунтуються стереотипи, шаблонні уявлення про ту чи іншу націю. Одні працьовиті та пунктуальні, інші вправні на винокурні та у спілкуванні з дамами, треті — традиціоналісти та поважають надбання власної історії тощо. А хтось століттями веде завойовницькі війни та зміщує нації в єдине криваве місиво. Не завжди позитивні, часом обмежені або образливі, часто помилкові, іноді надумані, для кожного свої, але такі, що мають право на існування. Час йде, сутність не змінюється.

Україна та українці також мають певне стереотипне відображення в очах іноземців. Для когось українці — бунтарі, бійці та борці за власні ідеї, для інших — фахівці в аерокосмічній

галузі, інформаційних технологіях та ядерній галузі, для третіх — співаки, спортсмени та митці. Та все це є зовнішніми та мінливим ознаками. Сьогодні або кілька десятків років тому, або навіть кілька сотень років тому українців об’єднувало одне прагнення — далеке від гучних лозунгів та яскравих стягів. Про нього писали вірші та складали пісні, за нього йшли на смерть та відправлялися у заслання, через нього українців винищували сотнями тисяч, змушуючи зректися власної мови, віри, культури й історії та підмінити споконвічні українські цінності на штучні замітники, сфабриковані та пропущені через густе ідеологічне сито.

Не одне перо було списано і не один словесний спис зламано, щоб визначити, за що ж століттями точиться боротьба на українській землі, що кожен українець вкладає у поняття своєї Батьківщини, чого прагне та за що готовий боротися. Однак спільною для багатьох, певно, буде думка про спокійне, заможне життя на своїй “Богом даній землі”, не озираючись на сусіда, східного чи західного, працюючи і отримуючи гідну винагороду за свою працю, створюючи сім’ї та виховуючи дітей, пам’ятаючи власну історію, шануючи власну культуру та мову.

Це все й було національною ідеєю, тією рушійною силою національно-визвольної боротьби, повстанського руху та й просто мовчаного пасивного протистояння, що тривали на українській землях до здобуття Україною незалежності. Ці прості речі були актуальні і в Козацьку добу, і в часи УНР, і сьогодні. Ре-

алії змінюються, людські прагнення лишаються тими самими.

Історія свідчить, що після завершення ери Київської Русі, наші землі неодноразово змінювали господаря, ділилися, продавалися, загарбувалися та плюндрувалися. При одних панах жилося краще, при інших — гірше, однак жодного разу українці не змирилися з думкою про те, щоб жити на власній землі і не бути їй господарем. Звідси і нескінченні війни, повстання, боротьба. Це не споживацький, меркантильний підхід — жити там, де краще, який нині сповідують чимало українців, та й не тільки, які залишають батьківський дім за власною волею та йдуть мандрувати світами, шукаючи кращої долі. Мова йде про свідомий вибір — будувати своє майбутнє та майбутнє власних дітей на рідній землі, якою б не була ціна, навіть якщо вона вимірюється поневіряннями і боротьбою.

Жоден з панів, які намагалися тут господарювати, не був зацікавлений у тому, щоб народ зберігав національну пам'ять: дотримувався звичаїв, передавав культурні надбання, розвивав мову. Навпаки, було зроблено все можливе, щоб ціла нація лишалася безправною, безграмотною, без власної мови, релігії, традицій. Століттями вороги намагалися викоринити все те унікальне, що було властиве українській культурі.

Однак ці століття селекції, хоч і дали гіркий у своєму багатстві врожай, але не змогли викоринити козацького духу в українському народі, не перетворили його з нації на населення.

У часи потрясінь справжня сутність людей завжди стає зрозумілою. Саме у складні для держави та на-

роду етапи історії важливу роль починає відігравати національна ідея, яка базується на тих архетипах свідомості, які відрізняють один народ від іншого. У часи потрясінь народ відкидає все штучне, все зайве і визначає для себе ті пріоритети, які і є національною ідеєю.

Століттями, не маючи власної держави, українці лишалися нацією, яку об'єднувало прагнення жити самостійно на своїй землі, вільно творити та працювати, дотримуватися традицій, переданих від пращів, та виховувати дітей у повазі до свого минулого, своїх звичаїв і традицій.

Національно-визвольну боротьбу можна придушити, але не задушити. Вугілля буде жевріти під попелом доти, поки до нього не вкинуть дрова. Саме це й трапилося у 1917 р., коли національні ідеї, що жевріли в українського народу, спалахнули особливо яскраво, певно, вперше настільки потужно з козацької доби.

То був злам епохи, час падіння старих імперій та створення нових. Час, коли сміливі починання дають результат, а рішучі дії змінюють плин історії. Водночас, то був період розчарувань та поразок, невиправданих надій та розвіяних ілюзій.

Історія любить повторюватися. І українці отримали можливість пережити таке повторення історії не з першого ряду, а як безпосередні учасники. Однак українці вперто відмовляються робити висновки, які вкрай потрібні. Визнання проблеми, певної залежності чи хвороби, є першим кроком до одужання.

Карколомні зміни 1917–1921 рр. можна порівнювати з такими самими напруженими 2014–2017 рр. Давно

небачене пожвавлення національних рухів, активне самоусвідомлення та активізація державотворчих процесів об'єднують два періоди української історії, розділені цілим століттям.

Творення української держави, почате у 1917 р., та суспільні процеси, спрямовані на перезавантаження державотворчих процесів у 2013–2014 рр., викликали однаково обурену реакцію з боку східного сусіда, який вже звик вважати себе одноосібним розпорядником українських земель та не забажав випускати українців із зони свого впливу. Результатом чого стала збройна агресія.

У грудні 1917 р., після окупації червоногвардійськими загонами Харкова, окупанти створили маріонетковий Центральний виконавчий комітет, який закликав Раду народних комісарів про допомогу, в результаті чого 30-тисячна російська більшовицька армія почала наступ на Київ [5]. Те саме відбулося і в 2014 р., коли підконтрольні Москві агітатори почали закликати до введення російських військ на територію України.

УНР, яка позиціонувала себе як винятково мирна держава, не очікувала навали оскаженілої орди, яка увірвалася на українські землі із закликом вбивати українців [6]. Незалежна Україна зі своїм позаблоковим статусом і вже скасованим призовом до армії також опинилася практично беззахисною та розгубленою перед окупантом, який не знав вагань та жалю.

Небездатна армія, розбрат у керівних органах влади та по суті невинуваті великі сподівання на євро-

пейських союзників боляче вдарили по обороноздатності української держави як тепер, так і століття тому. А справлятися зі своїми проблемами українцям довелося самостійно.

Україна у спадок від Радянського Союзу отримала найпотужнішу у тогочасній Європі армію, укомплектовану, серед іншого, ядерною зброєю. Чисельність успадкованої армії складала близько 980 тис. осіб [8]. Однак систематичне скорочення особового складу та державного фінансування Збройних сил України призвели до того, що у 2013 р. видатки на оборонну галузь склали менше 1 % ВВП, а чисельність армії становила 165,5 тис. осіб, з них — 120,9 тис. військовослужбовців [7], слабо укомплектованих застарілим озброєнням і технікою та із слабкою військовою підготовкою.

За різними оцінками у 1918 р. розмір української армії сягав близько 300 тис. осіб [6]. Однак недалекоглядна державна політика призвела до того, що новостворена держава у кризовий момент опинилася без армії: одні частини розформували, а інші перейшли на бік більшовиків. Проблема дезертирства, зради у лавах української армії не втратила актуальності за минуле століття. І в 2014 р. чимало зрадників з легкістю змінили нашивки на своїй військовій формі, зрадивши присягу та демонструючи зневагу до народу та землі, яких колись обіцяли захищати. Запізно було прийнято Концепцію ідеологічної роботи у Збройних силах України на початку 2013 р., що стало очевидним вже через рік, коли дезертирство у лавах української армії, зокрема її Військово-Морських си-

лах, стало важким ударом для української держави [7].

Відсутність належної ідеологічної підготовки та готовності захищати свій народ від будь-якого зовнішнього посягання, незалежно від того, з якого боку прийшла загроза, є фатальною для боєздатності армії та майбутнього держави, яку така армія повинна захищати. Слабкість ідеологічних позицій неодноразово грала проти українців, сіяла розбрат, підривала бойовий дух тих, хто був готовий боротися за Україну до кінця.

На щастя, сьогодні патріотичне виховання починає відроджуватися. І якщо протягом перших двох десятиліть незалежності увага патріотичному вихованню приділялася в основному у західних регіонах, то тепер воно отримало географічне поширення в усіх регіонах України.

Показово, що найбільш ефективно із зрадниками у своїх лавах боролися запорожці. Смерть була не лише платою за зраду, а й гарним засобом профілактики для інших, хто мав спокусу переметнутися на бік ворога.

Москва любить користуватися слабкістю свого противника, зокрема слабкістю військовою. Військове протистояння нагадало двом націям про глибинний конфлікт, який існував між нами протягом століть. Внутрішня, прихована неприязнь спалахнула неприхованою агресією, нагадала всі болючі та криваві сторінки спільної історії, всі утиски, що зазнав український народ від сусіда, який сповна успадкував ординську жорстокість від далеких предків з азійських степів та численних племен, які багато століть тому населяли землі сучасної Росії.

Українці згадали, за що боролися їх предки, і усвідомили, як наблизилася до втрати державності. Захист своєї держави, відстоювання власних інтересів, добробут на своїй землі стали новою національною ідеєю, яка згуртувала народ. Якщо у XIX–XX ст. національна ідея була зосереджена на здобутті самостійної, незалежної української держави, то новітня історія поставила вже нове завдання — зберегти українську державу та відстояти непорушність її кордонів, захистити українську мову, вберегти власну духовність та традиції, відродити споконвічні українські цінності, а ще, що також досить важливо, прочистити свої ряди від зрадників, які прямо чи приховано намагаються шкодити національним інтересам та підігравати ворогові.

Держава неможлива без армії. Це аксіома. У власній безпеці можна бути впевненим лише тоді, коли за твоєю спиною, за спиною твого народу стоїть потужна, боєздатна армія, яка точно знає, кого вона має захищати. Інстинкт захисника глибоко сидить у підсвідомості українця, в архетипі його поведінки. Захист своєї родини, дому, землі, свого народу і своєї Батьківщини — це було русійною силою могутнього добровольчого руху, який і втримав чергову ординську навалу на українські землі. Вони йшли не за нагороди чи гроші, а за власні ідеали, бо ніхто крім них не міг цього зробити.

Кожного разу, повертаючись спиною до Москви, українці отримували від неї ножа в спину. І кожного разу встигали зреагувати лише за рахунок відданості та жертвовності пересічних українців.

У 2014 р. перший удар, найтяжчий тягар опору в період неспроможності влади, взяли на себе добровольці, як колись це зробили студенти під Крутами. І одні, і другі самовіддано відгукнулися на заклик боронити Батьківщину, знаючи, що йдуть воювати на власний страх та ризик, розуміючи, що можуть не повернутися.

Історія однозначна: знищивши відчайдушних захисників Крут, ворог перегрупувався і вже незабаром увійшов до Києва. Однак історія 2014 р. пішла іншим шляхом. І трапилося це тому, що за плечима добровольців, які безпосередньо тримали у руках зброю, стояла ціла нація, яка не просто хотіла (як і в 1918 р.) допомогти, а й була спроможна це зробити, усвідомлюючи у повній мірі, чим загрожує повторна окупація українських земель. Небезпека, в якій опинилася держава та всі її громадяни, активувала архетип захисника у суспільній свідомості.

Вік інформаційних технологій, електронних грошових переказів, швидкісного транспортного сполучення зробив свою справу: пересічні українці забезпечили своїм захисникам міцний тил і дали до зброї, виданої державою, форму, ліки, харчові продукти і головне – колосальну психологічну підтримку. Старі і малі, жінки і молодь, кожен зміг зробити свій внесок, зробити так, щоб до нинішніх “захисників Крут” таки дійшла підмога. Механізм запрацював, зі скрипом, супротивом, натужно, але поступально і цілеспрямовано.

Народ, який занадто легко здобув незалежність на зорі 1990-х років, вчився знову цінувати її, переосмислював свої цінності, звертався

до свого коріння, усвідомлював себе нащадком великого роду, який має славу історію.

Для українців національна ідея є уособленням наших прагнень, тим кращим майбутнім, до якого треба прагнути і за яке треба боротися.

Складні процеси державотворення мають наочне відображення в сучасному українському суспільстві. Усі недоліки, неоднорідність думок, власні корисні інтереси, байдужість, зажерливість, які властиві окремим українцям, отримують своє відображення у тих лідерах, яких ми обираємо. Кожен народ має тих лідерів, яких заслуговує.

Взагалі, питання українських лідерів, української еліти є доволі складним. Мало того, що у нас традиційно на двох українців три гетьмани, та ще й якість цих “гетьманів” часто лишає бажати кращого.

Згадуючи Грушевського та Винниченка, можна говорити про них, як про ідеалістів, які прагнули будувати державу, що існувала б у мирі та взаєморозумінні із своїми сусідами. Будучи освіченими, інтелігентними людьми, вони очікували, що й їхні східні опоненти такі самі люди, з якими можна вести діалог, переговори, домовлятися. Однак оскаженілий, голодний пролетаріат не вмів і не хотів вміти вести діалог, прагнучи лише міфічної помсти тим, хто не був схожим на них, виділявся. Безбожний грабунок українських земель, який здійснювала московська орда і в царський період, і в процесі захоплення українських земель після Жовтневого перевороту, і далі в радянські часи свідчить про інстинкт грабувати та наживатися. А слово

“інтелігентність” більшість солдатів та матросів, які раптом опинилися на керівних посадах, навряд чи змогли б і написати.

Якби ми краще пам’ятали нашу власну історію, то ні в якому разі б не покладалися на обіцянки східного сусіда, який занадто часто показував своє варварське, ординське обличчя. Знехтувані міжнародні обіцянки та гарантії, вторгнення, приниження та знуцання над корінним населенням, лицемірство на міжнародній арені, розстріляні “зелені коридори” та відверта брехня через ЗМІ — це все було раніше, в інших формах та в інших історичних декораціях, однак було, і дійові особи були ті ж самі.

Конфлікт, що існує між українським та російським народами, має дуже давню і глибинну природу. Цілком імовірно, що його архетипні корені сягають часів Київської Русі та мають відношення до конкуренції, яку віддалена вотчина молодшого князівського сина намагалася скласти князій столиці в Києві. Століття було витрачено Московією на самоствердження через грабунки земель Київської Русі, які згодом стали українськими, через перекручування та підтасовування фактів, намагання присвоїти собі історію сусідньої держави та заперечення власних коренів, які мають віддалене відношення до Києва, через хворобливе бажання домінувати і завойовувати.

Складнощі з пошуком українського Лі Куан Ю чи Джона Кеннеді пов’язані із тією політикою, яку впроваджувала Москва на наших землях у радянський період. Усі молоді люди, які мали наукові, творчі або управлінські здібності, перема-

нювалися до російської столиці, де працювали та творили на користь не своєї Батьківщини, а задля певної міфічної рівності та міфічного кращого майбутнього, до яких вели багатомільйонну державу ідеали Ульянова.

Українців же послідовно перетворювали на середньостатистичну “радянську людину”, яка думала і діяла відповідно до чергового рішення чергового з’їзду КПРС. Доля тих, хто не хотів рівнятися на сіру, безмовну масу була трагічною: “розстріляне Відродження”, голодомори, заборона української мови та церкви, примусове переселення, ГУЛАГ і т. ін. Хребет нації ламали цілеспрямовано і систематично. З рабами справу мати легше, ніж з освіченими людьми, які можуть і будуть відстоювати інтереси власного народу.

Винищення української інтелігенції не могло минутися без наслідків. Якщо XIX — початок XX ст. можна було охарактеризувати як розквіт української літератури, мистецтва, театру, то після проголошення незалежності у 1991 р. українська інтелігенція, те що від неї лишилося, була настільки деморалізована, що не мала змоги реально впливати на розвиток власної держави. Більшість тих, хто приходили до влади в новітній українській історії, були схожими на тих більшовиків, які вдерлися на українські землі з голодними очима, сповнені бажання увірвати від українських багатств якомога більше.

Лише маючи достойних лідерів, можна стати господарями на власній землі та змусити ворогів сторонитися цих земель, справедливо очікуючи сильної відсічі на будь-які зазіхання.

Усвідомивши себе нацією, побачивши мету, яка активізувала країну, українці почали працювати над досягненням цієї мети. На жаль, далеко не всі громадяни України змогли побачити в собі українця та подолати бажання до самозбагачення. Ще багато зрадників та манкуртів ходить українськими вулицями та сидить у владних кабінетах. Звідси і невдоволення народу, звідси і пробуксовування у змінах та реформах.

Доки критична маса населення не усвідомить себе народом, нацією, доти і не буде результату. Україна нарешті повинна скинути з себе пута толерантності та нерішучості, а побачити у собі давні корені великого народу. Цитуючи В'ячеслава Чорновола, можна стверджувати, що “національна ідея — це значить будувати державу на базі корінної нації. Корінною нацією є українська нація” [9].

Самостійна українська держава зобов'язана мати державну мову, яка панує в усіх без винятку сферах життя, незалежну церкву, яка підтримує власний народ не тільки у мирний час, а й у час війни, боєздатну армію, яка знає, кого вона захищає і готова стояти до кінця. А ще самостійна українська держава в особі власних можновладців повинна пам'ятати, що не лише економічні показники визначають благополуччя їхньої країни. Щоб держава жила, функціонувала, дихала, їй потрібно, щоб розвивалася культура, мистецтво, освіта, спорт. Після стількох років нехтування вони потребують державної підтримки. Нині часто згадують фразу, походження якої приписують Вінстону Черчиллю. Начебто, коли під

час Другої світової війни йому запропонували на користь армії скоротити витрати на культуру, то він обурився і запитав, що ж вони тоді захищатимуть [10]. Така постановка питання є вельми актуальною для України. Якщо ми не плекатимемо автентичну українську культуру, традиції, не підтримуватимемо розвиток науки та техніки, то що саме, яку країну ми прагнемо тоді захищати?

Висновки. Національна ідея є рушійною силою розвитку нації. Робота над її втіленням не може бути завершена, адже це нескінченний процес, який може лише незначним чином змінювати свій напрям залежно від тих соціальних процесів, через які проходить нація.

Подальші державотворчі процеси в Україні неможливі без усвідомлення національної ідеї, тих архетипів, які закладалися в ній протягом української історії. Усвідомлення себе, прагнень свого народу є першим кроком до їх втілення. Важливими елементами, які необхідні для втілення національної ідеї, є мисляча інтелігенція, відповідальна управлінська еліта та боєздатна армія. Подальші наукові дослідження повинні відбуватися саме у цьому напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Твори* М. Грушевського у фондах Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Франка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.if.ua/exhib/1473935016.html>
2. *Бібліографія* творів Дмитра Донцова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://shron.chtyvo.org>.

- ua/Dontsov/Bibliohrafiia_tvoriv_Dmytra_Dontsova.pdf
3. *В'ячеслав Литинський*: постать на тлі доби. Бібліографічний покажчик літератури [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://biography.nbuv.gov.ua/data/data/bibliogr/2145.pdf>
 4. *Українська національна ідея*. Список літератури з фондів НБУВ та електронних ресурсів (2006–2014 рр.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1095:ukrajinska-natsionalna-idea&catid=132&Itemid=469
 5. *Радянсько-Українська війна 1917–1921 рр.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.xn----7sbabirvo2ammddtcf8b2a.xn--j1amh/ru/history/rus-ukraine/soviet-vs-ukraine-1917-21.html> ^
 6. “*Російська весна*” 1918 року. Україну приєднували до СРСР під гаслом “Смерть українцям!” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://intvua.com/news/society/1426266814--rosiyska-vesna-1918-roku-ukrayinu-priednuvali-dosrsr.html>
 7. *Історія Збройних Сил України* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>
 8. *Лазоркін В.* Збройні Сили України: 1991–2001 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/journal/2011/6/lazork.htm>
 9. *В'ячеслав Чорновіл* Дай Боже нам любити Україну понад усе сьогодні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://interviewer.com.ua/life-position/vyacheslav-chornovil/>
 10. *В'ячеслав Кириленко* Під час війни культура не може стояти осторонь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/CULTURE/v-yacheslav-kirilenko-pid-chas-viyuni-kultura-ne-mozhe-stoyati-ostoron-.html>